

Megjelent:

Fóris Ágota 2013. A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése. In: Kontra Miklós – Németh Balázs – Sinkovics Balázs (szerk.) *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból)*. Budapest: Gondolat Kiadó. 163–173. ISBN 978 963 693 495 8

A SZAKNYELVEK SZOCIOLINGVISZTIKAI ÉS TERMINOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE¹

FÓRIS ÁGOTA

1. Bevezetés

A szociolingvisztika tárgykörébe tartozik a nyelv és a társadalom kapcsolatainak, egymásra hatásának kutatása. A szaknyelvekkel kapcsolatos vizsgálatokat általában a szociolingvisztika területéhez sorolják, mivel a szaknyelvek adott társadalmi csoportok által beszélt nyelvváltozatoknak tekinthetők. A magyar szakirodalomban a társadalmi nyelvváltozatokat szaknyelvekre és csoportnyelvekre osztják (Grétsy 1988, Kiss 1995), illetve egyes szerzők a köznyelvtől eltérő nyelvváltozat-típusokat csoportnyelveknek nevezik (a társadalmi és a területi nyelvváltozatokat is), a szaknyelveket ezek egy alcsoportjaként, foglalkozásokhoz kötődő nyelvváltozatként jellemzik (Hajdú 1980). A magyar nyelvi rétegződést bemutató modelleket Tolcsvai Nagy (2003) tekinti át részletesen.

A nyelvhasználat kommunikációs szempontú megközelítése a szaknyelvi nyelvhasználatot a szakmai kommunikáció egyik fajtájaként kezeli, melyben a beszélőközösség egyúttal hasonló ismeretekkel, információkkal, közös lexikával rendelkezik, tagjai pedig hasonló kommunikációs szokásokat és műfajokat használnak az egymással való kommunikáció során (Swales 1990). A szövegek műfaji jellemzői elsődlegesen nem társadalmi meghatározottságúak, hanem kommunikatív-műfaji sajátosságokat mutatnak (Göpferich 1995, Károly 2007). A terminológiában a terminológiai munkák szükségességét általában a szakmai kommunikáció megkönnyítésével indokolják, a terminust pragmatikai-kommunikatív egységnek tekintik, melyet egy meghatározott terület vagy tevékenység fogalmainak jelölésére használnak (Cabré 1998).

2. Szaknyelvi vizsgálatok – szociolingvisztikai megközelítés

A szaknyelv kutatásnak vannak elfogadott vizsgálati módszerei. E módszerek fontosabb jellemzője, hogy kontrasztív, összehasonlító eljáráson alapulnak, és általában a köznyelv és a vizsgált nyelvváltozat-típus jellemzőit vetik

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

össze. Ezekben a módszerekben a köznyelv tölti be az etalon szerepét, vagyis a köznyelvi változathoz viszonyítják, azzal mérik össze a másik (szaknyelvi, csoportnyelvi) változatot.

Korábban a társadalmi nyelvváltozatokat főként a szókincsbeli eltérések alapján osztályozták. Például Wardhaugh szerint „a regiszterek olyan szótári egységekből álló kollekciók, amelyeket különböző foglalkozási vagy társadalmi csoportokkal kapcsolunk össze” (Wardhaugh 1995: 48). Kiss szerint „(...) nincs ugyanis szó *nyelvekről*, hanem elsősorban vagy kizárólag *szókészleti eltérésekről*” (Kiss 1995: 75). Az 1970-es évektől kezdve azonban a köznyelv és a szaknyelvek mondattani, szövegtani, pragmatikai szempontú vizsgálata is megkezdődött. Megállapították, hogy a szaknyelvek a köznyelvtől nem egyedül szókincsükben különböznek, hanem számos más jellegzetességükben is. A szakszövegeket nem, vagy nem csak a lexikai állományuk teszi szakszöveggé, hanem céljuk, és bizonyos, a köznyelvi szövegektől eltérő statisztikai jellemzők, mint például egyes grammatikai szerkezetek, mondatszerkezetek nagyobb előfordulási gyakorisága, amely nyelvenként és műfajonként is eltérhet egymástól. Az új vizsgálatok középpontjába már nem a szókészlet, hanem más nyelvi szintek analízise került. Kimutatták, hogy a szövegek műfaji jellemzői elsősorban kommunikatív-műfaji sajátosságokat mutatnak, és nem társadalmi meghatározottságúak. A szaknyelvi vizsgálatok hangsúlya ezzel a lexika szintjéről áttevődött a mondatok és a szövegek szintjére, valamint előtérbe került a szakszövegek pragmatikai szempontú elemzése. A pragmatikai szemléletű szövegtipológia szerint (1) a szakszövegek jellemzőit nem lehet „általánosságban” leírni, hanem ennél pontosabban, árnyaltabban, tárgykörökre és műfajokra bontottan célszerű tanulmányozni őket; (2) a szövegek műfaji jellemzői nem társadalmi meghatározottságúak elsődlegesen, hanem kommunikatív-műfaji sajátosságokat mutatnak (lásd Károly 2007).

A szakszövegek lexikai állományát nevezik szakszókincsnek (vagy szakszókészletnek). A szaknyelv kutatásban – hagyományosan – három részre különítik el a szakszókincset: (1) köznyelvben is használt szavak (általános köznyelvi szókincs); (2) csak a szaknyelvekben használt szavak (közös szakszókincs); (3) speciális szakszavak – olyan szavak, amelyek csak egyetlen szaknyelvben használatosak (ez a csoport a szakirodalomban számos elnevezéssel szerepel: *terminus*, *terminus technicus* ~ *terminusz technikus*, *speciális szakszó*, *specifikus szakszó*, *nomeklatura* ~ *nómenklatura*). (A probléma részletezését lásd Fóris 2007.)

A szókincs kontrasztív szempontok alapján történő osztályozása, a köznyelvi és a szaknyelvi előfordulások összevetése hasznos eredményeket hozhat. Véleményem szerint a szakszókészlet osztályozásánál – a tájnyelvi lexika osztályozásához hasonlóan – egyértelműebben kell figyelembe venni a szóalak és a jelentés (funkció), valamint a kommunikáció (a köznyelvi alapú érthetőség) szempontjait. Ennek alapján három nagy csoportra osztottam a szakszókészletet, az első csoportot pedig további kettőre – így összesen négy csoportot kü-

lönböttem meg: (1) valódi szakszó – a köznyelvi beszélő nem érti, nem ismeri fel, jelentésében és alakjában is különbözik a köznyelvi szavaktól. E csoportot további két részre oszthatjuk: (1.a) konkrét szakszó – a köznyelvben lexikai (és fogalmi) hiány miatt sem a szóalak, sem a fogalom nem ismert, a szóalak és a fogalom is csak a szaknyelvben ismert, pl. *differentiahányados*, *predikátum*; (1.b) lexikai szakszó – a köznyelvben a fogalom ismert (de más jelölővel), a szaknyelvben használt szóalak nem ismert [ezen belül több alcsoport elkülönítése lehetséges – teljes fogalmi egyezés (szinonímia), részleges egyezés (rész-egész viszony, alá-fölérendeltségi viszony)], pl. *stroke* (ejtsd: *sztrók*, kny. *gutaütés*, részviszonyban: *agyvérzés*), *diftéria* (kny. *torokgyík*). (2) jelentésbeli szakszó – a köznyelvi szóval alakilag megegyezik, de egy vagy több jelentésében különbözik tőle, pl. *lóerő*, *zöld* (az első a fizikában teljesítményt, a második egy elemi részecskét jelöl); (3) köznyelvvvel közös szakszó – amely szóalakjában és jelentésében is megegyezik a köznyelvi szóval, de az adott szakma szókincséhez hozzátartozik. Pl. *erő*, *sebesség* (fizika), *összeg*, *különbség* (matematika), *sejt*, *bőr* (biológia) *hegy*, *domb*, *folyó* (földrajz), *oldat*, *vegyület* (kémia) (Fóris 2010). Ez a felosztás szemasiológiai kiindulású, vagyis jelentésközpontú – a szóalak és a jelentés kapcsolatán alapszik.

3. Szaknyelvi vizsgálatok – terminológiai megközelítés

A terminológiai vizsgálatok szintén a szakszókinccsel (egy nyelv szakszókészletével) foglalkoznak. Az onomasziológiai kiindulású terminológiai vizsgálatok azonban nem a nyelvváltozatot használó társadalmi csoport jellemzői alapján közelítenek a szaknyelvekhez, hanem fogalmi szempontból. Kiindulásuk kommunikációs alapú, a nyelvet olyan kommunikációs rendszernek tekintik, amelynek feladata a fogalmakban absztrahált ismeretek közvetítése. Ezért a fogalmat, valamint a fogalom és a jelölő viszonyát, a jelentést állítják a kérdéskör középpontjába (lásd Fóris 2010). A terminológiai vizsgálatokban fontos a rendszeralapú vizsgálat: minden fogalom valamilyen fogalomrendszerben létezik, az egyedi fogalmak leírása csak a teljes rendszer ismeretében lehetséges – ugyanígy az egyes fogalmakat jelölő terminusok megadása és leírása csak a fogalmi és a terminológiai rendszer segítségével oldható meg. Ezért egy-egy terminológiai rendszer használatához adott (szakmai) ismeretek birtoklására van szükség. Ez következik abból, hogy a terminussal jelölt fogalom a dologi ismeretekből absztrakcióval alakult ki úgy, hogy az absztrakciós folyamat során a közös jegyek kerültek kiemelésre, az egyedi jegyek viszont a fogalom egymást követő szintjein fokozatosan elmaradtak (Fóris 2005).

A szaknyelvkutatás és a terminológia egyik alapfogalma a *terminus* – azonban a két diszciplínában nem ugyanazt értik terminuson. A terminológiában a terminus jelentésegység, ismeretalakzat. Alakilag egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel, vagy ezek kombinációja, vagyis morfológiailag olyan, heterogén összetételű elemeket nevezünk termi-

nusnak, amelyek pragmatikailag hasonló funkciót töltenek be a szakmai kommunikációban.

Egyes tudományágak és szakmák fogalmi rendszere nagyjából nemzetközinek tekinthető, ennek megfelelően alakult ki a terminológiai struktúrája is (pl. természettudományok, matematika). Vannak viszont olyan területek, amelyek fogalmi rendszere nem tisztázott teljesen, és a terminológiai rendszerük nem vagy csak részben épült ki. A terminológiai munkák fő feladata a fogalmi és terminológiai rendszerek leírása, a fogalmak jellemzőinek megadása (általában jelentésmegadás definíció segítségével, és a jelentésviszonyok leírása egy adott doménen belül), valamint a terminusok nyelvi és pragmatikai jellemzőinek megállapítása és lejegyzése. Főszerepet kapnak tehát a terminológiai munkában a denotátumok, és másodlagossá válnak a nyelvi jelek. Ebben a vonatkozásban a terminológia szoros kapcsolatot mutat a számítógépes ontológiával, amely a fogalmakat szintén kapcsolatrendszereikben értelmezi, és feladatának tekinti a kapcsolatokra vonatkozó azon információk megadását, amelyekbe az ontológiai rendezés meghatározott szabályai szerint azok tartoznak.

A terminológiának többféle ága keletkezett és ennek megfelelően többféle megközelítés és módszer létezik, például a Wüster-féle hagyományos (a szabványosításhoz közel álló) terminológiatan (Wüster 1979), a Cabré-féle fordításorientált terminológiai harmonizáció (Cabré 1998), illetve az utóbbi évtized jelentős irányzata, a szociokognitív terminológia (Temmerman 2000).

4. A szakszókincs tárolása és hozzáférhetőség tétele

A köznyelvi szavak és a szakszavak jelentésbeli azonosságát vagy különbözőségét csak akkor lehet megállapítani, ha mindkettő jelentését ismerjük. Ehhez az szükséges, hogy mind a köznyelvi szó, mind a szakszó jelentése definiálva legyen (szótárban, adatbázisokban). Minél több szó (köznyelvi és szakszó) alakja és jelentése lesz pontosan rögzítve, annál pontosabban és annál több konkrét szóról lehet megállapítani, hogy mely csoportba sorolható be. A szókészlet kontrasztív vizsgálatához tehát a köznyelvi és a szakszókincs pontos leírása egyaránt szükséges, vagyis egyaránt fontos a szavak alakjának és jelentésének rögzítése, valamint kommunikációs szerepüknek a leírása (kapcsolatok, kontextus). A köznyelvi szókincs lejegyzését, összegyűjtését a köznyelvi (általános nyelvi) szótárakban találjuk, ezzel a lexikográfia foglalkozik. A speciális nyelvi szókincs összegyűjtését szakszótárakban, terminológiai szótárakban és terminológiai adatbázisokban találjuk, ezzel a szaklexikográfia és terminológia foglalkozik. A lexikográfia azt keresi, mi a szóalakhoz kapcsolódó jelentés (vagyis célja a címszó leírása, különféle nyelvtani és jelentéssel kapcsolatos információk megadása). A terminológia azt keresi, hogy a fogalom micsoda (milyen főbb jellemzői vannak, a jelentését és más terminusokhoz való viszonyát hogyan lehet megfelelően megadni, vagyis cél a denotátumok leírása), és hogy milyen megnevezések kapcsolódnak hozzá (amelyek alapján a szövegekben megtalálhatóvá válik).

A terminus jelentése nem az általános értelemben vett fogalom (notion), hanem a speciális „concept”. A terminusok és a terminológiai rendszerek ugyanolyanok, mint az egyéb információs és szemantikai rendszerek (természetes terminológiák és speciálisan létrehozott terminológiai rendszerek), melyek részben ezeket is magukban foglalják, vagy mint bármely más – sémákat és nemverbális szimbólumokat alkalmazó – információvisszakereső rendszer, tezaurusz, vagy mesterségesintelligencia-rendszer (pl. Lejcsik–Selov 2010).

A nyelvi szótárak és enciklopédikus szótárak közötti különbség: az információ megadásában van; az egyik a címszavakról ad információt, a másik a címszavak denotátumáról. A nyelvi szótárak jelalapúak (lexikai egység), a terminológiai szótárak fogalomalapúak (fogalom). A szakszótár jelalapú, a terminológiai szótár fogalomalapú. A szakszótárak lemmaállományát a köznyelvi szókincshez viszonyítva gyűjtik (gyakorisági és fontossági szempontok figyelembe vétele szükséges), a terminológiai szótárak lemmaállománya egy domént fed le (gyakorisági és fontossági szempontok figyelembe vétele nem szükséges).

A modern terminológiai munkák egyik legfontosabb területe a terminográfia (terminológia-menedzsment), vagyis a nyelvészeti, fogalmi, pragmatikai információk rögzítése terminológiai adatbázisokban a terminológiai egységekről, leggyakrabban elektronikus formában. Az adatbázis hasonló jellemzőjű, strukturált adatok gyűjteménye, amely alkalmas az adatok gyors lekérdezésére; általában elektronikus formátumú. A terminológiai adatbázisok egy- vagy többnyelvű, terminológiai adatokat tartalmazó adatbázisok, a címszavak helyett fogalomazonosító szerepel bennük, és nem csak nyelvi, hanem fogalmi és pragmatikai információkat is megadnak. A tudásbázisok nem csak adatokat, hanem ismeretelemeket és szabályrendszereket is tartalmaznak, például terminológiai gráfokat (lásd Sermann–Tamás 2010). A terminológiai adatbázisok szóalapú és fogalomalapú rendszerként is tárolhatják a terminusokat és a róluk megadott információkat (konkrét megvalósítását lásd Demeczky 2008).

5. Konklúzió

A szociolingvisztika körébe sorolt szaknyelvkutatás, ezen belül a szókincs vizsgálata kontrasztív módszerekkel történik. A terminológiai vizsgálatok nem a nyelvváltozatot használó társadalmi csoport jellemzői alapján közzélik a szaknyelvekhez, céljuk a nyelv fogalomalapú leírása. Abból indulnak ki, hogy a nyelv feladata a világi környezetből származó ismeretek továbbítása, vagyis a fogalmakban absztrahált ismereteket kell a nyelvnek mint kommunikációs rendszernek közvetíteni. Ezért a fogalmat, valamint a fogalom és a jelölő viszonyát, a jelentést állítják a kérdéskör középpontjába.

IRODALOM

- Cabré, M. Teresa 1998: *Terminology. Theory, Methods and Applications*. (Terminology and Lexicography Research and Practice 1) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Demeczky Jenő 2008: Terminológia a szoftveriparban. *Magyar Terminológia* 1, 2, 189–204.
- Fóris Ágota 2005: *Hat terminológia lecke*. (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1.) Pécs: Lexikográfia Kiadó.
- Fóris Ágota 2007: A terminológia terminológiája. In: Pusztay János szerk.: *A magyar mint veszélyeztetett nyelv?* Szombathely: BDF, 122–133.
- Fóris Ágota 2010: A szaknyelvkutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés. *Magyar Nyelv* 106, 4, 424–438.
- Göpferich, Susanne 1995: A pragmatic classification of LSP texts in science and technology. *Target* 7, 2, 305–326.
- Grétsy László 1988: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*. 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 85–107.
- Hajdú Mihály 1980: *A csoportnyelvekről*. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1.) Budapest: ELTE-MTA.
- Károly Krisztina 2007: *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lejcsik, Vlagyimir Mojszejevics – Selov, Szergej Dmitrijevics 2010: A terminustan múltja és jelene Oroszországban: társadalmi elvárások és irányzatok. *Magyar Terminológia* 3, 1, 78–84.
- Sermann Eszter – Tamás Dóra 2010: Hogyan definiálhatjuk a fordítói adatbázist? Egy olasz és egy spanyol fordítói terminológiai adatbázis vizsgálata. In: Károly Krisztina – Fóris Ágota szerk.: *Nyelvek találkozása a fordításban. Doktori kutatások Klaudy Kinga tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 101–116.
- Swales, John 1990: *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Temmerman, Rita 2000: *Towards New Ways of Terminology Description. The sociocognitive approach*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003: A magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 272–277.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Wüster, Eugen 1979: *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie*. Wien: Technische Universität Wien.